

արևադարձներուն օրերը իմանալու համար, իրենց տաճարին առջև առանց ծածկի միջոցի մը մէջ քարէ սիւն մը կանգնած էին. այս սիւնը շրջանակի կեդրոնը դրուած էր, և իր ոտքէն դէպ 'ի արևելք և արևմուտք, գիծ մը քաշուած էին, որ ցորեկը որոշեալ կէտերու վրայ սեան շուքէն կարուելով, արևադարձներուն մօտ ըլլալը կ'իմացնէր: Բայտնիէ որ այս արևապաշտ ժողովուրդներուն քով, շատ զոդիակոսներ պիտի գտնուէին. և կը յիշուին անոնցմէ շատերը որ թէ շինուածքին նիւթովը, թէ մեծութեամբ և թէ աշխատանքով նշանաւորը էին: Այս բանս կը հաստատուի Մոնդէզզոմայի առ Գորդէզ դըրկած ընծաներուն ցանկէն, որուն մէջ նշանուած են երկու կըոր (զոդիակական) ամիսներ, որոնցմէ մէկը ոսկիէ էր՝ միւսը արծըթէ, երկուքն ալ կառքի անուոյ չափ մեծ: Անոնցմէ մէկն հիանալի քանդակագործութեամբ աշխատուած էր, ծաղիկներ և կենդանիներ ներկայացընելով. Գորդէզի զինուորները գտան նաև կուադէմոզինի պարտէզին ջրհորին մէջ գեղեցիկ յարև մը, ինչպէս այն ատեն կ'անուանէին: Պէն վէնուդոյ Չելլինի այս զոդիակոսներէն մէկ քանին տեսնալով հիացաւ: Աւելորդ է ըսելը որ այն ամեն բաները որ ոսկիէ և արծըթէ էին շատոնց կորան:

Մեքսիկոյ գտուած զոդիակոսը քարէ է, և գտուեցաւ 1790ին, աւերակաց տակ. շատերը ասոր վրայօք գրած են, մասնաւորապէս Հումպոլթ, որուն գրածը միայն բաւական է զմեզ համոզելու Ամերիկացւոյ աստղաբաշխական հըմութեանը վրայ: Այս քարէ զոդիակոսը ծակոտէն երկաթակէ (պաղաղ) մը կտրուած և Մեքսիկոյ փոխադրուած էր, բայց որոշուած տեղը դնելու մօտ՝ զանիկայ բռնող կապերը կտրուելով՝ ընկաւ լճին մէջ, ուր կորան նաև քրմապետն և ուրիշ անձինք: Անձինքը կորան, բայց զոդիակոսը ջրէն հանուելով փոխադրեցաւ Հուլիոյսթըզլիի տաճարը, ուր պատերազմի գերեաց անողորմ զոհերովը իր տանախմբութիւնը կատարուե-

ցաւ. այս բանս 1542ին եղաւ, Գորդէզին և իր ընկերացը հասնելէն քանի մը տարի առաջ: Հիմայ այս զոդիակոսը, արդէն շատ մաշած, Մեքսիկոյի միջնաբերդին մէջ է, օդին ամեն վնասուց ենթակայ: Երանի թէ ամեն կարելի ջանք ըլլուէր՝ մերձակայ և անտարակոյս ապականուած ենէ ազատելու՝ այնպիսի նշանաւոր քաղաքականութեան հետաքրքրական մնացորդը, որուն նման շատ քիչ հետք թողած է:

Սպանիոյ հին, միջին ու ներկայ
ժամանակաց պատմութիւնը.

(Տես երես 172)

Հին ժամանակք: — Սպանիոյ նախկին բնակիչքն եղան իբերացիք և կելտք, որք ըստ Դիոգորի Սիկիլիացւոյ յետ ընդ երկար պատերազմաց միաբանեցան երկիրը մէջերնին բաժնելու, նաև դաշնադրութեք իրարու հետ խառնուեցան, և տեղ տեղ մի և նոյն ժողովուրդը ձեւացան: Կելտք հիւսիսային և արևելեան կողմերը ստացան. իբերացիք ալ հարաւային և արևմտեան մասերը գրաւեցին. իսկ կելտիբերացիք 'ի միջին բլնակեցան: Քաղաքականօրէն անհամար ցեղերու բաժնուած ըլլալով երկիրը՝ և լեբանց պարերով 'ի բնէ կտրուած ըլլալով՝ ընդդիմակալութեան զարմանալի հանճարովի հանդերձ չկրցաւ ետ մղել յաջորդաբար վաճառականութեան սիրով և արծաթի և ոսկւոյ հանքերը պեղելու փափաքով իր վրայ յարձըկողներ: Փիւնիկեցիք և Յոյք գաղթականութիւններ հաստատեցին հոն ծովեղերաց մօտ. առաջիններն 'ի հարաւոյ ի կողէս կամ Գատիքս 1100էն սկսեալ Գարտէիա, Հիսպալիս կամ Սելիլիա, Մալակա, Գորտովա, և այլն. և երկրորդները հիւսիսային արևմտեան կողմէն 'ի Հռոդոս կամ Հռոդաս՝ կառուցեալ 'ի Հռոդացւոց 900ին ատենները, Սադունտոս կամ Մուրվիէտոյ (Գաղթականութիւն Զալիւնիթացւոց), Լամպ-

րիոն կամ Ամպուրիա (Գաղթականութիւն Մարտիկոյ) , և այլն : Բայց կարճեղոնացիք Զ դարուն կաղէսի հրաւէրն իրենց շահաւոր ընելէն ետքը բովանդակ հարաւային ծովափանց տիրապետելու համար , առաջին պունիկեան պատերազմէն ետքը ուղեցին Սիկիլիոյ մէջ ըրած կորուստնին Սպանիոյ մէջ դարձեալ ձեռք բերել և յաջողեցան : Ամիլկար Բարկաս ինն տարուան մէջ թերակղզւոյն ամբողջ հարաւային և արևմտեան մասը նուաճեց և Լուսիտանիացւոց դէմ ըրած զժբաղդ մարտակռուոյն մէջ ինկաւ մեռաւ 237-229 : Աստորուբալ իր փեսան ու յաջորդը գընաց յարևելից նոր կարքեղոնը (կարթագինէ) հիմնեց և ինչուան էպրոյ առաջ գնաց , ուր Հռովմայեցիք արգիլեցին զինքը 227^ն դաշնադրութեամբ . յորում պայմանեալ էր նաև զէն չհասցընել իրենց դաշնակից Սագունտոսքաղաքին որ այս գետին հար . կողմը կ'իյնար : Աննիբալայ այս քաղաքս պաշարելն ու գրեթէ ամբողջապէս կործանելը 219^ն պատճառ տուաւ երկրորդ պունիկեան պատերազմին , որով կարճեղոնացիք կորուսին զՍպանիա և Հռովմայեցիք ստացան : 197^ն սկսեալ երկու նահանգ բաժնուելով 'ի վերուստ 'ի հիւսիսոյ Տուրոյի և էպրոյի , և վարով 'ի հարաւոյ , երկայն ժամանակ ժողովրդեան չարքաշութեամբն ու քաջութեամբը ինքզինքը պաշտպանեց և միայն իր ցեղերուն անմիաբանութեամբը ընկճուեցաւ , բազմաթիւ և կիրթ թշնամւոյն պաղարիւն անգթութեամբն ու վատ դաւաճանութեամբը : Երբոր վիրիաթ անունով լուսիտանիացի հովիւ մը կրցաւ քիչ մը ատեն դարձեալ այս բաժանեալ ժողովուրդները միաբանել , հետզհետէ վեց զօրավարաց յաղթեց և Հռովմոյ հետ հաւասար շահով դաշինք դրաւ . կեպիոն զինքը սպաննել տուաւ 140^ն , և Սկիպիոն 133^ն բովանդակ թերակղզւոյն տիրեց . որ 'ի զուրջանաց դարձեալ զլուխ վերցընելու պաշտպան և թիկունք կենալով աքսորեալ Սերտորիոսին ազնուապետակա-

նաց կողմնակցութեանը դէմ , զոր Սիլլա զօրացուցեր էր . 81-72 : Միայն Պիրենեան պարալերին ցեղերը կիսով անկախ մնացին , նոյն իսկ Օգոստոսի իրենց դէմ ըրած յաղթական արշաւանքէն ետքը . 26-21 : Իրեն հրամանաւ Սպանիա իրեք նահանգի բաժնուեցաւ 26 տարի Ն . Ք . զոր յետոյ վեսպասիանոս չորս նահանգի վերածեց . յետոյ չորրորդ դարուն մէջ հինգ նահանգ եղաւ , և այս հինգ նահանգները՝ Բալէարեանց և Տէնգիտանեան Մաւրիտանիոյ հետ կազմեցին Սպանիոյ թեմը , որ էր կելտաց իրեք կուսակալութիւններէն մէկը :

Լուկանոս , Սենեկայը , Մարտիալէս և Տրայիանոս կայսրը սպանիայի էին :

Միջին դար . Հռովմէական և արաբական առաջին արշաւաւնք . — Սպանիա ալ կելտաստանի նման առաջին հռովմէական երկիրն եղաւ ուր գերմանացի Պէրպէրը թագաւորութիւններ հաստատեցին . 409^ն 'ի վեր Սուբվեանը արևմտեան հիւս . կողմը հաստատուեցան , և 'ի կալիցիա և Գարրաքոնէզի մէկ մասին մէջ . Ալանք յարևմուտս և միջին կողմերը , ի Լուսիտանիա և 'ի կարթագինէ . վանտալք հար . կողմը և 'ի Բետիկէ : Քանի մը տարի ետքը , 412^ն 416 , Ադուլիեան վիսիգոթք Գաղալոնիոյ վրայ յարձըկեցան , որ Հռովմայեցւոց էր տակաւին . և երկայն ժամանակ բովանդակ թերակղզին իրենց հնազանդեցաւ : Վալլիայի իշխանութեան տակ 417^ն վանտալաց թագաւորութիւնն 'ի շահ հռովմէական կայսրութեան կործանուելէն ետքը , որ թէպէտ 421^ն դարձեալ կանգնեցաւ՝ բայց քիչ ատենէն 429^ն Ափրիկէ փոխադրեցաւ , և Ալանացն իսկ կործանելէն ետքը՝ որ անհետ եղաւ ան ատեն 'ի պատմութենէ , իրաւ է որ Գաղալոնիան թողուցին ուր հաստատուած էին նախ և զնացին կելտաստանի հար . տրևմտ . կողմը , զոր տուաւ իրենց Ոնորիոս կայսրը 449^ն . բայց այսու կրցան յետոյ քաջասիրտն Ենրիկեայ հետ բովանդակ Սպանիան ձեռք ձգել , 466-

469 : Սուեվաց սրածայր երկիրն ալ որուն նախ չէին տիրած , 585^ն ձեռքերնին ինկաւ . բայց արդէն նոյն ժամանակէն իրենց տկարանալն սկսեւ էր : Կրօվիս յաղթական հանդիսանալով 'ի վուիլլէ 507^ն Կելտաստանի մէջ ունեցած ամենայն կալուածնին յափշտակեւ էր , ի բաց առեալ զՍեպտիմանիա : Յուստինիանոս յոյն կայսրը երկու թագաւորական գահուն ցանկացողաց մէջ յարմար և շահաւոր ժամանակը գտեւ էր և զբաւեւ էր զվալենցիա և զԲետիկէ արեւելեան : Եթէ 624^{էն} առաջ վիսիգոթք կրցան Յոյները հալածել , դարմը ետքը նոյն յաջողութիւնը չունեցան ընդդէմ Արաբացւոց . Խսերէսի մարտաւ կռուով 711^ն ամբողջ թագաւորութիւնը մահմետականաց ձեռքն անցաւ , և հազիւ կրցան անկախութեան պաշտպան կեցող քանի մ'անձինք Պելագիոսի առաջնորդութեամբն ազատութեամբ յԱստուրիա մնալ :

Պայքարումն Արաբացւոց եւ Քրիստոնէից : — Սպանիա նախ և առաջ Արաբացւոց ընդարձակ պետութեանը մարդ ըլլալով , զոր 750^{էն} սկսեալ Ապպասեանք կը կառավարէին՝ բաժնուեցաւ իրենցմէ 756^ն , և իւմիլիատ Ապտիւռահմ առանձին տէրութիւն մ'ըրաւ , Արևմտից կամ Գորտովայի խալիփայութեան : Այս խալիփայութեան պայծառութիւնն ու փառաւորութիւնը երկու դարի չափ արգելք չեղաւ Աստուրեայց փոքրիկ տէրութեան անդր քան զՏուրոյ գետ տարածուելու , և 792^ն Ուիլիէգոյի թագաւորութիւն ըլլալու և յետոյ 913^ն Լէոնի . ուրիշ կողմանէ Պեպինոս Կարճն նուաճեց զՍեպտիմանիա և Կարոլոս Մեծն Եպրոյի հիւս . կողմն երկու մարզիչութիւն (Marches) հաստատեց , որոնցմէ մէկը Թ դարուն Պարցհելոնայի անկախ կոմսութեան այլափոխեցաւ , և միւսը 'ի սկիզբն Ժ դարուն 905ին Նաւարրայի թագաւորութեան : Այս երեքին վրայ կ'աւելնային արդէն , ոչ այնչափ իրական՝ որչափ տնտեսական աւագութեամբ , Լէոնի և Նաւարրայի թագաւորները , Գասպիլիոյ և Ա-

րակոնայի կոմսութիւնները , որ խալիփայութեան քսանի չափ աննշան իշխանութեանց բաժնուելէն վերջը 976-1034 , թագաւորութիւն կանգնեցին և թագաւոր եղան 1034^ն Նաւարրայի Մեծին Սանչին երկու որդիքը , որոնց հայրը 1028^ն ժառանգ եղեւ էր այս երկու թագաւորութիւններէն առաջնոյն կոմսութեան : Մահմետականք 1085^ն ինչուան Գալիոյ հալածուելով և զԳոլետոյ կորսնցընելով Նաւարրայի հօր ազգատոհմին պատճառաւ՝ որոնք Լէոնի թագաւորութիւնը ստանալով 1037^ն հինգ քրիստոնեայ տէրութիւններէն չորսին տէր եղեւ էին , իրենց օգնութեան կանչեցին միլեռանգն Ալմորավեանքը , որք Մարոքի տէրութիւնն ու քաղաքը հիմնած էին : Ափրիկէի այս վայրագ թափառականները հաւասարապէս ֆլաւաւար եղան թէ արաբացի և թէ քրիստոնեայ Սպանիոյ . 1086^ն յաղթական ելլելով 'ի Զէլագա , նախ և առաջ կարող սեպուեցան բովանդակ թերակողին ընկճելու : Բայց և Սպանիացիք իրենց կողմանէ բաւական նեցուկ և թիկունք դրտան . գաղղիացին Հենրիկոս տը Պուրկոնեւ և անոր որդին Ալփոնսոս Աշխարհակալը (el Conquistador) նոր թագաւորութիւն մը հաստատեցին , որ է Բորգուգալի թագաւորութիւնը , 1034-1139 , երբ ամուսնութեամբ մը Լէոնի և Գասպիլիոյ թագաւորութիւնը նոյն ազգատոհմէնուրիշ ճիւղի մը կ'անցնէր 1126^ն , և երբ Արակոնայի գահը Պարցհելոնայի գաղղիական ազգատոհմին կը վիճակէր , 1137^ն : Մինչ դար մ'ետքը 1234^ն Շամբանի կոմսերը Նաւարրայի թագաւոր եղան՝ քրիստոնեայ Սպանիոյ հարստութեանն գաղղիական սերունդքն էին որ տեղացի հարստութեանց սկսած անկախութիւնը ամբողջացուցին բովանդակապէս : Ալմոհատեանք Ափրիկէի մէջ ի կէս ԺԳ դարուն Ալմորավեանց յաղթելով՝ ուղեցին իրենց պէս տիրել Սպանիոյ , բայց 1212^ն Լաս-Նավաս-տէ Գոլոզայի մեծ յաղթութեամբ՝ ամենայն վտանգը որ նախ անկախութեան ֆլաւսել կը սպառնային՝ բարձան , և քրիս-

տոնեայք ամեն կողմանէ մահմետականաց երկիրներուն մէջ յառաջեցին . յարեւելից Արաւոն մեծցաւ իրենց փնատովը տուժիւք Բալէարեանց և Վալենցայի թագաւորութեան . 'ի միջոցի, Ս. փերտինանտոս Գ. Գասդիլեան՝ մօրաքեռորդի Ս. Լուդովիկոսի 1217-52, տիրապետեց բովանդակ Կուստալքիվիի (Գորտովա, Մուրցիա, Բաէն, Սեւիլիա) . յարեմտից, Ալփոնսոս Գ. Լուսիտանիացին 1249-53 Ալկարվեանքն ըստացաւ . միայն մաւրիտանացի թագաւորութիւն մը մնաց որ է Կրանագայինը, և զայն 'ի վեր փորձեցին կանգուն պահել Մերինեանք յաջորդք Ալմոհատեանց 'ի Մարոք 'ի վերջ ժԳ և յսկիզբն ժԳ դարուց . 1340^Խ Դարիֆայի մօտ Ռիոյ Սալագոյի ափանց վրայ բոլորովին յաղթուեցան : Եթէ Կրանագա դիմակալեց ինչուան ժե դարուն վերջը, պատճառն ան էր որ մերձակայ երեք տէրութիւնք՝ Արաւոն, Գասդիլիա և Բորդոգալ, ուրիշ գործոց և ձեռնարկութեանց և կամ քաղաքական պայքարմանց զբաղած էին, որով չկրցան անընդհատ առաջ տանիլ Սպանիոյ հին խաչակրութիւնը : Գասդիլիա անդադար ներքին հերձուածներով կը կեղեքէր . Արաւոն կը յափշտակէր զՍիկիլիա Անժուի ազգատոհմին ձեռքէն, 1282^Խ, Բիզանդոսը ձեռքէն զՍարտենիա, 1323-26, կը ստանար զՆաբոլի 1435^Խ : Բորդոգալ ժե դարուն սկիզբէն Ալփրիկէի ծովեղերաց վրայ տիրապետութիւններ ընելու և նոր երկիրներ դանելու զբաղած էր : Վերջապէս Գասդիլեան իշապելլայի փերդինանտոս Արաւոնացոյն հետ ամուսնանալը 1467^Խ և յաջորդաբար երկու ամուսնաց այս երկու աշխարհաց թագաւորութեան գահակալելը, 1474—1479, Կրանագայի թագաւորութեան անկումը պատճառեցին 1492^Խ և նոր Սպանիոյ սկզբնաւորութիւնը :

Մի և նոյն ժամանակի մէջ որ սպանիական պետութիւնը կը ձեանային կը մեծնային, իրենց կառավարութիւնը կանոնաւորեալ էր . վիսիգոթաց՝ Դուե-

տոյի ժողովոցն և խառն ժողովոց, որոնք մի և նոյն անունը պահեցին արաբական տիրապետութենէն ետքը, յաջորդեցին ժԲ դարուն Գորդէս ժողովները, երբ քաղաքաց երեսփոխանները երկու արտունութեան պատուէրներն ստացան : Այս ժողովները կը սահմանաւորէին մասնաւորապէս թագաւորական իշխանութիւնը, զոր արդէն իսկ նուազեցուցած էին քաղաքաց առանձնաշնորհութիւնները (fueros), և Սէգանդարայի, Գալադրավայի, Ս. Բակոբայ, Ալիզի կրօնաւորական և զինուորական կարգաց իշխանութիւնը, որը հիմնուած էին ժԲ դարուն ըստ նմանութեան յԱրեւել եղածներուն :

Նոր ժամանակք . 1. Փէրոիմաւն տոս Ռադափաւա և Ալստրիոյ ազգութունը : — ՅԱրաւոնա և իրմէ կախումն ունեցող Խալաական երկիրներու մէջ (Սիկիլիա, Սարտենիա, Նաբոլի), 'ի Գասդիլիա և Կրանագայի թագաւորութեան մէջ, փերտինանտոս Ուզլափաւոր մինչդեռ թագաւորաց իշխանութիւնը կ'ընդարձակէր՝ նաև աւելցուցեր էր յայսկոյս Պիւրենեանց, Սպանիական Նաւարան 1512^Խ . և յայնկոյս Ռուսսիլեոնը, արաւոնացի իշխանաց հին կալուածը՝ որ քիչ մը ատեն իրենց ձեռքէն կորցեալ էր, 1493^Խ . Միջերկրականին միւս կողմը Ալփրիկէի շատ քաղաքներ (Օրան, Պուճիա, Դրիբոլի, 1509-10) : Գոլոմպոս ալ իրեն ժամանակը զմերիկա գտաւ (1432) ուր սկսեր էին գաղթականութիւններ ձեանալ, և որուն քիչ ատենէն նաև մեծ մասին տիրեցին (Մեխիգոյ, Բերու և այլն) : Այս ամենը ժառանգութիւն եղաւ 1516^Խ իր թոռանը (petit fils) Կարլոս Աւստրիացոյն (Կարլոս Հինգերորդ) որ արդէն իր հօրը փլիպպոս Գեղեցկի մահուամբ ժառանգեր էր 1506^Խ Ստորին Նահանգները և Ֆրանշ կոմսութիւնը, որուն նաև քիչ ատենէն հայրական պապուն Մաքսիմիլիանոս Ա՞ մահուամբ ժառանգութիւն ինկաւ 1519^Խ Գերմանիոյ մէկ մասը և կայսրութեան տիտղոսը : Եթէ

Տաճիկը դարձեալ ձեռք ձգեցին իրեն թագաւորութեան ժամանակ զԴրիբոլի և Պուճիա 1551-55, ինքն անոր փոխարէն Միլանու չրջակայ երկիրներն ստացեր էր 1535էն և իր որդին փիլիպպոս Բ. անոնց վրայ աւելցուց նաև Բորդոգալը 1580էն: Սպանիական պետութիւնը ԺԶ դարուն մէջ ուրեմն առաջին հզօր և վտանգաւոր տէրութիւնն էր: Բայց Կարոլոս Հինգերորդի սերունդոց ժամանակ փութով անջքանալով կերպով մը հետևեցաւ իրեն վրայ թագաւորող ազգատոհմին: Փիլիպպոս Բ. ի անգիջողութիւնն ու բռնակալ վարչութիւնը Ստորին — Նահանգաց բաժնուելուն պատճառ եղաւ, յորմէ ելաւ Միացեալ — Գաւառաց հասարակապետութիւնը, 1566-1648. նաև ինքնին Բորդոգալ իրեն լուծը թօթափեց հանդերձ իրեն գաղթականներով՝ փիլիպպոս Դ. ի ժամանակ 1640էն. Արգոնա, Ռուսսիլիոն, Հար. Ֆիանտրա, Ֆրանշ-Կոմսութիւնը հետզհետէ Գաղղիոյ ձեռքըն ինկան, 1640, 42, 67, 74, որոնք ձգեցին դաշնադրութիւն Պիւրենեանց, Էքս — լա — Շաբէլի և Նիմէկի 1659, 68, 78:

Մի և նոյն ժամանակի մէջ նաև Սպանիոյ ժողովուրդը, երկրագործութիւնը, ճարտար արուեստներն ու վաճառականութիւնը կը նուազէին և կ'իյնային: Բազմաթիւ Սպանիացւոց արտաքին նահանգներու մէջ պանդխտիլը զանոնք վարելու և բռնելու համար, և բազմաթիւ գաղափարութեան համար Ամերիկա երթալը, փիլիպպոս Բ. ի հարստահարող քաղաքագիտութիւնը, փիլիպպոս Դ. ի ժամանակ Լերմայ դքսին պատճառաւ մէկդի ձգուելով, զոր դարձեալ փիլիպպոս Դ. ի ժամանակ Օլիվարէս ձեռք առաւ. հաւատաքննութեան արքունական ատենին խստութիւնը՝ որ փերտինանտոս Ուղղափառէն ետքը ամենայն սաստիկ միջոցներու ձեռք կը զարնէր, թերակղզւոյն մէջ բռնութեամբ կրօնական միութիւն պահելու համար. այս ամենայն պատճառները Սպանիոյ մէջէն շատ բազուկներ և անբաւ հարըս-

տութիւն հեռացուցեր էին. 1492էն Հրէից արսորուիլը, ինչպէս նաև մաւրիտանացի սերնդէ ելող ամենայն բընակչաց արտաքսիլը 1609-10 զրկեր էին զինքը իր ամենէն աւելի գործունեայ և ճարտար ժողովրդէնէն. ասոնց հետ մէկտեղ նաև հարաւայնոց անհողութիւնը և ձեռագործական աշխատութեանց դէմ ունեցած նախապաշարմունքնին, Ամերիկայի մեծագին մետաղաց տրուած նախապատուութիւնը՝ քան թէ երկրի և ճարտարութեան իրական գանձուցը. Մետալի հօտից ներեալ ասպատակութիւնը, անթիւ երկիրներու անմշակ կամ ամենաքիչ մշակեալ ըլլալը, անհանճար և ընկճող ելեմտական մատակարարութիւն մը. ահաւասիկ այլ և այլ կործանման պատճառներ որոնցմով չմնաց 'ի Սպանիա 1700էն՝ երբ 6,000,000 բնակիչ ունէր միայն, ոչ հասարակաց գանձ, ոչ բանակ զինուորական և ոչ ծովային զօրութիւն:

Սպանիոյ մէջ ԺԶ դարուն և ԺԷ. Դ. առաջին մասին մէջ փայլեցաւ Սրբուհին թերեզիա վեհ նրբութեամբ 'ի հոգևորս (mysticisme), և Սերվանդէս՝ անհամեմատ կատակարանութեամբ. նշանաւոր եղաւ Ալոնզոյ տէ Լոյիլլա փորձած Արաւգանեան դիւցազնեղութեամբը՝ որուն մէջ տեղ տեղ աղէկ յաջողած է. անուանի եղան պատմագրաց դասէն Մէնտոզա, Մարիանա, Հէրրերա և այլն. և երկու թատերագի բանաստեղծք Լոբէ տէ վէկա և Քալտէրոն, որոնք իրենց մտաց անսպառ բեղնաւորութեամբը մեծ արդիւնք ստացան. նոյն դարուն մէջ նկարչութիւնը փառաւորողքն ալ էին տէ վէլասկուէս, տէ Մուրիլլոյ, տէ Զուրպարան, տէ Ռիպէրա: Բայց 'ի վերջ ԺԷ. դարուն կարծես թէ գրականութիւն և արուեստը Սպանիոյ մէջ մարելու վրայ էին՝ ինչպէս այլ ամենայն ինչ, երբ նոր հարստութիւն մը թագաւորական աթոռը ելաւ:

2. Պուրպուրի ազգատոհմը. — Կարոլոս — Հինգերորդի վերջին սերնդեանը մահուամբը 1700էն, սպանիական

պետութիւնը անցաւ Լուդովիկոս ԺԳ.ի մէկ թողանք, փիլիպպոս Ե.ի բայց Պուրպուրի ցեղին այս կրտսեր ճիւղը եւրոպական պատերազմէ մ'ետքը կրցաւ հաստատուիլ՝ որ Ուդրէխտի դաշնագրութեամբ լմնցաւ, 1713^{ին}, անդամատութեամբ մը՝ որուն դէմ Ալպերտինի քանի մը տարի ետքը 1717—19, 'ի զուր փորձեց բողոքել: Իր թերակղզոյն նահանգացը վերածուելով 'ի բաց առեալ զժիպրալդար, և Ամերիկայի գաղթականութեանցն և Բալթարեանց՝ 'ի բաց առեալ զՄինորքա, գոնեա թագաւորութիւնը 'ի ներքուստ քիչ մը վիճակը բարելաւցուց: Նոյն հարստութեան առաջին թագաւորները՝ փիլիպպոս Ե. փերտինանտոս Զ. կարոլոս Գ. կարգաւորեցին բանակը, զօրացուցին ծովային ուժը, ելումուտքը շտկեցին և պաշտպան եղան վաճառականութեան և արուեստից: Երբ 1788^{ին} վերջին թագաւորը մեռաւ, Սպանիոյ ժողովուրդը տասը միլիոնն անցեր էր, Մինորքա դարձեալ ընկճուած 1781^{ին} ինչպէս նաև Լուիզիանա 1763^{ին}: Բայց այս յառաջագիմութիւնք տեղի տուին ուրիշնոր անկման մը առջև, և արդէն կարոլոս Գ.ի ժամանակ Սպանիա կորսնցուցած էր զՕրան ու 1782^{ին} Ալճերիացուց ձգեր էր Ս. Դոմինիկոսի սպանիական մասն ու Լուիզիանան Գաղղիոյ պահանջանայցը պատճառաւ 1795—1804. Երբոր դութեան կղզին ալ Անգղիոյ թողեր էր 1802^{ին} երբ Նաթուէոնի կողմանէ իր եղբորն Յովսէփ Պոնաբարդի Սպանիոյ թագաւորական գահը ելլելով ծագեցաւ Թերակղզոյն մէջ անկախութեան սոսկալի պատերազմ մը, 1808—13: Գորդէս ժողովքը չուզելով Գաղղիական թագաւորի մը գահը ելլելը 1812^{ին} Սահմանադրութեամբ 1794^{ին} խռովայուղեալ Գաղղիոյ օրինադրութեանցը կը հետևէին. գերագոյն տէրազգը կը հրատարակէին և թագաւորութիւնը՝ որ երկու դարէ 'ի վեր գրեթէ միահեծան էր Սպանիոյ մէջ, իր իշխանութեանը մէջ սաստիկ չափուորեալ տեսակ մը ժառանգական նախագահութիւն մը կ'ը-

նէին: Գաղթականութիւնք ալ իրենց կողմանէ 1808^{ին} 'ի վեր մայր հայրենեաց տազնապն ու զմբաղը պատեհ առնելով ջանացին ազատութիւնին ձեռք ձգել: 1814^{ին} փերտինանտոս Ե. դառնալով բացարձակ իշխանութեան հաստատուած ժամանակ՝ քիչ ատեն նէն տեսաւ խռովարար մասին 1820^{ին} դարձեալ 1812^{ին} Սահմանադրութիւնն իրմէ պահանջելը և Գորդէս ժողովոյն համահաւաքումը, և գաղղիական արշաւանքը պէտք եղաւ 1823^{ին} զինքն իրեն արտուճութեանցը մէջ հաստատելու համար: Իսկ արտաքոյ ստիպուեցաւ որ Նոր-Ալշարհին գաղթականութիւնները վերստին ստանալու ակնկալութենէն հրաժարի: Քաղաքական սկզբանց պայքարմանը յաջորդեց իր մահուամբ 1833^{ին} յաջորդութեան համար ծագած քաղաքական պատերազմ մը: Զօրութեամբ երկրին հին Սահմանադրութեանը և Գորդէս ժողովոյն 1789^{ին} ըրած որոշմամբ՝ որ հրատարակեցաւ 1830^{ին}, իզապէլլա Բ. իր դուստրը՝ մայր զշխոյին Մարիա-Քրիստինայի խնամակալութեանը ներքեւ թագուհի հրատարակեցաւ. 1834^{ին} խնամակալուհին արքունիական պայման (statut royal) անուամբ սահմանադրական Հրովարտակ մը հանեց, միջին սահմանաւ ընդ մէջ միահեծան վարչութեան և 1820^{ին} ազատ կառավարութեան. բայց Տոն Քարլոս՝ նորահասակ թագուհւոյն հօրեղբայրը իբրև անվաւեր քարոզեց 1789^{ին} գործը, և թագուհւոյն դէմ՝ ինքնիշխան—միապետ (auto-acordado) վրայյեցաւ, որով փիլիպպոս Ե. 1713^{ին} հաւանութեամբ Գորդէս ժողովոյն՝ իզական սեռը թագաւորելու իրաւունքէն զրկեր էր: Ասկէ արիւնահեղ կռիւ մը ծագեցաւ որ և վերջացաւ սոսկ 1839^{ին} պահանջողին բռնի հեռանալովը, և խռովարար կամ յառաջագիմութիւն ուղղմասին նորանոր փորձերովը ճղճղեցաւ, որ 1836^{ին} պահանջեց առ ժամանակ մի դառնալ 1812^{ին} դրութեան և յետագայ տարին սահմանադրութիւնն

աչքէ անցընել: Երկու անձինք մասնաւորապէս նշանաւոր եղան իզապէլլայի Բիգաճը պաշտպանողներուն մէջ, Էսթարդէրոյ՝ որ 1839^Թ դուքս Յաղթութեան կոչուեցաւ, և Նարվաէզ՝ անուանեալ դուքս վալենցիայի 1843^Թ: Ապստամբութիւն մը 1840—43 պատճառ եղաւ որ Էսթարդէրոյ ինքնին ձեռք առնու Մարիա — Գրիստինայի խնամակալութիւնը. ուրիշ երկրորդ խռովութեամբ մը յետոյ հալածեցաւ ինքն 'ի Սպանիոյ, և այս՝ տարի մը առաջ կանխել տուաւ թագուհւոյն օրինաւոր հասակաւորութիւնը, և այն ժամանակէն ինչուան 1851 միշտ երկրորդն եղաւ վարիչ գործոց տէրութեան. 1845^Թ աւելի միապետական մտքով աչքէ անցընել տուաւ 1837^Թ սահմանադրութիւնը: 1854^Թ զինուորական ապստամբութիւնը դարձուց զԷսթարդէրոյ և յառաջադիմութիւն սիրողներն յիշխանութիւն, զոր չափաւորականք կորզեցին իրենց ձեռքէն. 1858^Թ Օ' Տոննէլ իր ժողովականներով՝ որ այս կողմին բարակիմաստ մասերէն մէկն էր, յաջողութեամբ Մարզի պատերազմն 'ի գլուխ տարաւ (1859—60), և անկէ ետքը Սպանիա եւրոպական մեծ տէրութեանց կարգն անցաւ:

Այս վերջերս ալ՝ ինչպէս յայտնի է,

Սպանիա՝ յետ քանի մը տարի առաւելագոյն ազատութեան և լաւագոյն յառաջադիմութեան սիրով ընդ երկար յուզուելէն ետքն այլ և այլ անգամ ընդունայն փորձերով, վերջապէս այս տարի դարձեալ գլխաւորապէս Բրիմ զօրավարին գործոյն շարժիչ ըլլալով բովանդակ ազգութեամբ և քաղաքօք բողոքեց Պորպոնեանց ցեղին թոյլ ու յետամնաց կառավարութեան կերպին դէմ, և դրած պահանջողական պայմաններովը ստիպեց զթագուհին հեռանալու իր գահէն և օտար երկիր պանդըխտելու. ամենայն զլխաւոր քաղաքաց համար առ ժամանակեայ խնամատարութեան վարչութիւններ հաստատեց, և որ զարմանալին է Սպանիոյ համար և անշուշտ ցաւալին՝ իր հին և աստուածեռանդնախանձաւորութիւնը մտածելով, ամենայն կրօնից համարձակ ազատութիւն տուաւ, և արդ հետամուտ է արդի քաղաքականութեան կամացն համեմատ վերստին նոր սահմանադրութիւն մը հաստատելու, հանդերձ նորընտիր պայազատութեամբ թագաւորական գահուն:

Ի վերջոյ գնենք հոս փերտինանտոսէն և իզապէլլայէն ետեւ Սպանիոյ դահակալող թագաւորաց անունները:

Գաաղիիա

Իզապէլլա 1474—1504

Արաբիոնա

Փերտինանտոս Ուղղափառ. 1479—1516
Խնամակալ Գաաղիիոյ 1504էն մինչև 'ի յունիս 1506 սեպտեմբերէ 1506 մինչև իր մահը:

Ազգատուն՝ Աստորիոյ

Փիլիպպոս Ա. Գեղեցիկ, փեսայ իզապէլլայի. իրապէս իշխանութիւնը 1506ին ձեռք ձգեց և իրեք ամիս ետքը մեռաւ:

Կարոլոս Ա. (Կարոլոս Հինգերորդ) իր հաւուն Փերտինանտոսի խնամակալութեանը ներքեւ, — 1506—1516: Կը թագաւորէ միայն Սպանիոյ վրայ 1516ին:

Ստորին — Նախնեաց գահէն կը հրաժարի 1555ին և Սպանիոյ թագէն 1556ին:

Փիլիպպոս Բ. 1556—1598
Փիլիպպոս Գ. 1598—1621
Փիլիպպոս Գ. 1621—1665
Կարոլոս Բ. 1665—1700

Ազգատուն՝ Պարպունի

Փիլիպպոս Ե. 1700
Կը հրաժարի 1724
Լուդովիկոս Ա. 1724

Փիլիպպոս Ե. երկր. անգամ. 1724—1746
Փերտինանտոս Զ. 1746—1759
Կարոլոս Գ. 1759—1788

Կարողութիւն
 Կը հրաժարի 1808
 Փերտինանտու Լ, Թագաւոր հրատա-
 րակեալ 1808ին և զրեթէ իսկոյն հրաժա-
 րելու ստիպեալ :
 Յովսէփ Պոնարայի . . . 1808-1813

Փերտինանտու Լ, զարձեալ
 աթոռը կ'ելլէ 1813-1833
 Իզապելլա Բ . 1833 . կ'ամուսնանայ
 1846ին մօրաքեռորդույն Տոն Ֆրանսուայի
 հետ . Կը ստիպուի գահէն հեռանալու
 1868ին :

Ի ԾՆՈՒՆԴ ՏԵՍՈՒՆ

Որպէս խարակ ի ծագաց
 Բարձու լերին առապար
 Անկեալ թափով դըղըրդման
 Թաւալազըր սըրաւար ,
 Դ' ոլորտապտոյտ ափափայտ
 Ճախր ի հովիտըն յորայտ
 Առեալ՝ մըխի եւ մընայ .

Անդ ուր անկաւն անյարիր
 Կայ ծանրաբեռն յիւր կուտակ .
 Եւ ոչ դարուց ի շըրջել
 Ի վաղեմին անդր ի ծագ
 Տեսանէ զակն արեւու ,
 Թէ գօրութիւն ձեռնատու
 Ոչ վերառնուլ զինք ջանայ .

Սապէս անկեալ որդին հէք
 Կայր յանցանացն առաջին ,
 Յօրէ յորմէ խոստացեալ
 Յասումն անճառ , դառնագին
 Արկ զինքն յաղէտըս ցաւոց ,
 Ուստ զիւրըն խրոխտ պարանոց
 Զմարթէր այլ եւրս կանգնել :

Ո՛վ յատելի ծընելեաց ,
 Ո՛վ ոք ուրեք էր կարող
 Ասել առ Սուրբըն սըրբոց
 Յանմատչելին՝ Ներեա , թող .
 Կըռել նոր դաշն յաւիտեան ,
 Եւ զգըծոխոց յաղթական
 Առնուլ զաւարն և կորզել :

Ահա Մանուկ մեզ ծընաւ
 Ահա տըւաւ մեզ Որդի .
 Դողան ոսոխ զօրութիւնք
 Շարժման յունիցն առ ահի .

Նա զձեռն առ մարդ կարկառէ ,
 Որ ողջացեալ և յառնէ
 Քան ըզնախկին փառաւոր :

Յեթերական կայենից
 Բըղխէ աղբիւր վայրիջեալ
 Ընդ ապալերըս փըշոց
 Կենդանացայտ ծաւալեալ .
 Կողերք ըզմեղըր ծորեն
 Եւ տատասկաց փոխարէն
 Փըթթի ծաղիկ անդանօր :

Ո՛վ Դու Որդի էակից
 Մըշտընջենին , միշտ իւրեւ ,
 Ո՛ր դար կարէ քեզ ասել
 Ըսկիզբն եղիւ քո ինեւ .
 Որ եսդ յերկնից լայնասփիւ
 Անպարագիծ դու ի ծիր ,
 Զոր բանք քոյին ըստեղծին .

Եւ Դու զգենուլ յանձն առեր
 Հողազանդուած զայս մարմին .
 Զինչ արժանիք , որ չընորհ
 Յայսքան պատիւ զնա հանին .
 Թէ ի խորհուրդս իւր թաքուն
 Յաղթող գտանի թողութիւն ,
 Անհուն է յոյժ գութ Նորին :

Ծընաւ Նա՛ յսօր . յեփրաթա
 Ի նըկատեալ անդ տեղին
 Կոյս ոք վեհազն եւ գընաց
 Իսրայելի փառք տոհմին ,
 Բըղի որդւով այնպիսեաւ .
 'Ստ իւրոց խոստմանց Նա ծընաւ
 Երբմէ սպասեալն էր՝ եկաց :